

Τό όπλο τῆς κριτικῆς: ἡ Σχολή τῆς Φρανκφούρτης καί ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ λόγου

Π.Σ. Βαλλιάνος

I
Ἡ κοσμογονική δεκαετία τοῦ 60: ἡ ρήξη τῆς ἀμερικανικῆς νεολαίας μέ τίς κυρίαρχες ἀξίες μέσα ἀπό τό ἀντιπολεμικό κίνημα· ὁ γαλλικός Μάης· ἡ φοιτητική κινητοποίηση στήν Πολωνία καί ὁ ἀντισημιτικός διαγμός πού ἀκολουθεῖ· ὁ διασμός τῆς νεαρῆς ἐλευθερίας τῶν Τσέχων. Ἡ ἱστορία βαραινει καταθλιπτικά πάνω στίς συνειδήσεις καί συντριβεῖ τοῦς ἐφησυχασμούς. Μιά δλόκληρη γενιά σηκώνει κεφάλι, δίνει τά χέρια πέρα ἀπό σύνορα καί συνασπισμούς καί ζητά μία νέα ταυτότη-

τα. Ἀρνείται νά παραμείνει εὐπλαστο ὑλικό στά χέρια τῆς ὀποιας ἐξουσίας, διακωμῶδει τά ἐπίσημα ἤθη, τρόπους καί πρακτικές, περιχαράζει ἕνα δικό της χώρο δπον πειραματίζεται παράξενα καί ρηξικέλευθα μέ τίς ἰδέες, τίς ἐπιθυμίες καί τίς ὁρμές, πού ἦταν μέχρι τώρα ἀπαγορευμένες. Ἡ ἐπανάσταση στό ὕφος καί στό περιεχόμενο τῆς ζωῆς μας πού προκλήθηκε ἀπό τό ξέσπασμα ἐκείνων τῶν χρόνων δέν ἔχει ἀκόμα ἐκτιμηθεῖ ὅπως ἀρμόζει. Ὁ «ἀριστερός» μανδραρινισμός φρικιά μπροστά στήν ἀναδύζουσα καί δημοσυργική θέληση γιά ριζική ἀνακαίνιση τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, καί προσφεύγει σέ παρωχημένες ἠθικολογίες γιά νά τήν ἐξορκίσει. Ὅμως ὁ πολιτισμός μας ἔχει ἔκτοτε ἀλλάξει μορφή. Ὅ,τι κι ἄν ἔχει κανένας ν' ἀντιτάξει σέ συγκεκριμένες πρακτικές ἐπιλογές τοῦ κινήματος τῆς δεκαετίας τοῦ 60, ἡ ἀμφιοβήτησή του παραμένει πολὺτιμο μάθημα γιά κάθε προβληματισμένη συνείδηση. Ἐπειδή ἔφερε στό φῶς μέ ἐκρηκτικό τρόπο τήν ὑποδόσκουσα δυσφορία τοῦ ἀνθρώπου – πράγμα, τοῦ ἀτόμου πού ἔχει ἐμψύλακει στοῦς ἱμάντες ἑνός τεχνικά ἀρτίου συστήματος κοινωνικῆς καί ἠθικῆς χειραγώγησης, καί ἔχει στερηθεῖ κάθε δυνατότητα αὐτοκαθορι-

σμού. Ὑπάρχει κι ἄλλο ἓνα σκέλος στή διαμαρτυρία αὐτή, ἴσως πιά διεισοδυτικό, δηλαδή πιά ἐπαναστατικό: ἡ συναίσθηση ὅτι ὄλες συλλήβδην οἱ ἰδεολογίες πού προσφέρονται στήν πολύ-
βοη ἀγορά τῆς σύγχρονης καταναλωτικῆς κοινωνίας (ἀκόμα
καί οἱ πιά «προοδευτικές») λειτουργοῦν στήν ἐποχή μας σάν
ἐργαλεῖα γιά τήν ὄσο πιά ἀνώδυνη κοινωνικοποίηση, δηλαδή
ἐξημέρωση καί τιθάσωση τοῦ ἀτόμου, γιά τή συνδιαλλαγή
καί κατάφασή του πρὸς τό *status quo*. Ὁ σταλινικός ἐκφυλισμός
τοῦ μαρξισμοῦ καί τὰ ἐγκλήματά του, ἡ κατάφωση δομική
κρίση τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» συντέειναν ἀποφασιστικά
γιά μιά τέτοια τοποθέτηση.

Χωρὶς νά ἀπαρνιέται τίς μαρξιστικές καταβολές του ὁ συν-
ειδητὸς πυρήνας τοῦ κινήματος τῶν ἐτῶν '60 ζητᾶ νά διατυπώ-
σει τήν ἀρνηση τῆς σύγχρονης βιομηχανικῆς κοινωνίας μέ
φιλοσοφικούς, ἠθικούς καί ὑπαρξιακούς ὁρους πού διαρη-
γνύουν ταυτόχρονα καί τή μονόχρωμη, στείρα, καί καταπιεστι-
κή «ὀρθοδοξία» τοῦ καθιδρυμένου μαρξισμοῦ. Στήν ἀνάγκη
ἀκριβῶς αὐτὴ ἀνταποκρίθηκε μέ τήν πρωτοπόρα θεωρητική
δουλειά του ὁ κύκλος τῶν διανοουμένων πού ἔγινε γνωστός ὡς
«Σχολή τῆς Φρανκφούρτης».

Τὸ Ἰνστιτούτο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν (*Institut für Sozialforschung*)
τῆς Φρανκφούρτης ἰδρύθηκε τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Δημοκρα-
τίας τῆς Βαϊμάρης. Συγκέντρωσε στοὺς κόλπους του μιά σειρά
λαμπρῶν ἀριστερῶν διανοουμένων, ὅπως ὁ Μάξ Χόρκχαϊμερ,
ὁ Θέοντορ Ἀντόρνο, ὁ Χέρμπερτ Μαρκούζε, ὁ Ἐριχ Φρόμ
καί ἄλλοι. Τὸ 1930 διευθυντὴς τοῦ ἰδρυμάτος ὀρίσθηκε ὁ Μάξ
Χόρκχαϊμερ, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ ὁποίου διαμορφώθηκε ἡ
ἰδιαίτερη φιλοσοφική του φυσιογνωμία. Ἡ ἀνοδος τῶν Ἐθνο-
κοσοσιαλιστῶν στήν ἐξουσία κατέστησε ἀδύνατη τὴν λειτουρ-
γία τοῦ ἰδρυμάτος στή Γερμανία. Μετὰ ἀπὸ περιπέτειες καί
ἀναζητήσεις μεταφευθῆκε στὶς ΗΠΑ, ὅπου καί ἀνέπτυξε
μέχρι καί τὸ 1949 τὴν κύρια θεωρητικὴ δραστηριότητά του σέ
χαλαρὸ δεσμό μέ τὸ Πανεπιστήμιο Κολούμπια τῆς Νέας Ὑόρ-
κης. Μέ τὴν ἰδρυση τῆς Ὁμοσπονδιακῆς Δημοκρατίας τῆς
Γερμανίας ἡ πόλη τῆς Φρανκφούρτης ἐπρότεινε στὸν Χόρκχαϊ-
μερ τὴν ἐπάνοδο τοῦ ἰδρυμάτος στή γενέτειρά του, πού ἔγινε
καί ἀποδεχτή. Ἀπὸ τὰ σημαντικὰ μέλη τοῦ κύκλου ὁ Μαρκούζε
παρέμεινε στήν Ἀμερική γιά νά ἐξασκήσει μέ τὴν ἐξαιρετικά
ἐπιτυχή ἐκλαίκευση τῶν ἰδεῶν τῆς Κριτικῆς σχολῆς, εὐρύτατη
ἰδεολογικὴ ἐπιρροή πάνω στὸ κίνημα τῶν ἐτῶν '60.

Ἡ θεωρητικὴ ταυτότητα τοῦ ἰδρυμάτος δέν εἶναι παρά ἡ
σύνθεση τῶν ἐμπειριῶν τῶν μελῶν του ὡς κριτικῶν ἀναλυτῶν
τῆς βαθιᾶ διχασμένης γερμανικῆς κοινωνίας τοῦ Μεσοπολέμου
καθὼς καί τῆς προηγημένης καταναλωτικῆς καί τεχνολογικῆς
κοινωνίας τῶν ΗΠΑ.

Εὐθύς ἑξαρχῆς τὸ Ἰνστιτούτο ἔταξε σκοπὸ του τὴ ριζικὴ καί
ἀδιάλλακτη κριτικὴ τῶν κοινωνικῶν δομῶν καί τῆς ἰδεολογίας
τῆς ὀψιμης κεφαλαιοκρατίας. Ἡ ἀφετηρία ἦταν βέβαια ἡ κλα-
σικὴ μαρξιστικὴ ἀνάλυση τῆς ταξικῆς πάλης, ἡ ἀναγνώριση ὅτι
ἡ οὐσία τοῦ σύγχρονου βιομηχανικοῦ συστήματος εἶναι ἡ κυ-
ριαρχία αὐτῶν πού ἐλέγχουν τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς πάνω
σὴν ὑπόλοιπη κοινωνία. Ἡ ἀντίθεση τοῦ λόγου πρὸς τὴν
ἔννοια καθαρτῆ τῆς κυριαρχίας εἶναι ἀπόλυτη. Ἡ κοινωνικὴ
σκέψη πού ἐκτελεῖ ὀσωτὰ τὴ ριζοσπαστικὴ κριτικὴ του ἀποστο-
λὴ δέν ἱκανοποιεῖται μέ τὴν τροποποίηση ἢ καί τὴν ἐνδεχόμενη
βελτίωση τῶν ὁρων τῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ τὴν κατάλυ-

σὴ τῆς. Δέν προβλέπει σέ ἐπιμέρους μεταρρυθμίσεις, ἀλλὰ σέ
ὀλοκληρωτικὴ ἀνατροπὴ καί μετασχηματισμὸ τῶν συνθηκῶν
τῆς ἀντικειμενικῆς καί ὑποκειμενικῆς ἐμπειρίας τοῦ ἀνθρώπου.
Ἡ ἐπαναστατικὴ στιγμή εἶναι τὸ σημεῖο ἀσυνέχειας τοῦ ἱστορι-
κοῦ γίνεσθαι.

Ἡ διάδοχη κοινωνία δέν νοεῖται παρά σάν ὀλοκληρωτικὴ
ἀρνηση τῶν μηχανισμῶν καί σχέσεων πού ἰσχύουν σήμερα. Καί
ἡ γνήσια φιλοσοφία δέν μπορεῖ παρά νά διερμηνεύσει αὐτὴν
ἀκριβῶς τὴν ἀρνητικὴ διάθεση, συντασσόμενη ἔτσι μέ ἐκείνες
τίς ἱστορικὲς δυνάμεις πού ἀποτελοῦν τοὺς ἀντικειμενικούς τῆς
φορεῖς. Ἡ φιλοσοφία δέν μπορεῖ νά εἶναι παρά ἡ συνείδηση
τῆς ριζοσπαστικῆς πράξης.

Οἱ θέσεις αὐτὲς φαντᾶζουν σχεδὸν «αὐτονόητες» ἐπειδὴ
φυσικά ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Γιά
τὴν Κριτικὴ Θεωρία ὁμως ὁ μαρξισμὸς δέν μπορεῖ νά εἶναι
παρὰ ὄργανο συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἀνάλυσης κι ὄχι θέσφα-
το. Ἐάν οἱ βασικὲς αὐτὲς κατηγορίες ἐνταχθοῦν στὸ σημερινὸ
κοινωνικὸ πλαίσιο τότε φαίνεται ἡ προβληματικὴ πλευρὰ τῆς
λειτουργίας τους.

Ἡ διαπίστωση μιᾶς σύγχρονης κοινωνικῆς δυσμορφίας εἶναι
τὸ κίνητρο γιά τὴν τόσο ἐμφατικὴ διατύπωση τῆς ἀρνητικῆς –
ἀπορριπτικῆς αἰχμῆς τῆς φιλοσοφίας. Ὁ κόσμος ἀπὸ τὴν ἐπο-
χὴ τοῦ Μάρξ ἔχει ἀλλάξει. Νέες ἱστορικὲς τάσεις ἔχουν δια-
μορφωθεῖ. Καί κύρια ἀνάμεσα σ' αὐτὲς εἶναι, κατὰ τὴν Κριτικὴ
Θεωρία, ἡ φοβερὴ ἐπιτηδειότητα πού ἔχει ἀναπτύξει τὸ
σύγχρονο βιομηχανικὸ σύστημα, βασιζόμενο στὰ ἐπιτεύγματα
τῆς τεχνολογίας, ἀκριβῶς νά ἀπορροφᾷ καί νά ἐξουδετερώνει
(ἄλλοτε μέ τὴν ἀνοιχτὴ τρομοκρατία κι ἄλλοτε μέ τὴν ἀνοχή)
κάθε γνήσια κριτικὴ – ἀνατρεπτικὴ ἰδέα καί πρακτικὴ πού
ἀναφύεται μέσα στοὺς κόλπους του. Ὁ τονισμὸς λοιπὸν τῆς
βαθιᾶ ἀρνητικῆς-κριτικῆς ὑψῆς τῆς γνήσιας φιλοσοφίας καθι-
σταται ἀναγκαιὸς ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ σημερινὴ ἐξουσία
κατέχει τὰ μέσα νά ἐλέγξει τὸν σύγχρονο ἀνθρώπο, τόσο στὴ
δημόσια ὄσο καί στὴν ἰδιωτικὴ του ζωὴ, τόσο ἀποτελεσματικά
πού νά προλαμβάνει καί νά καταστῆλει κάθε ἀπόπειρα αὐτο-
νόμησής του. Τὸ τί κάνει καί τὸ τί σκέπτεται ὁ ἀνθρώπος
καθορίζεται σήμερα ἀπόλυτα ἀπὸ κέντρα ὑλικῆς καί πνευματι-
κῆς ἐξουσίας ἔξω ἀπ' αὐτόν. Ἡ σύγχρονη κοινωνία εἶναι σέ
παγκόσμια κλίμακα ὀλοκληρωτικὴ. Κι αὐτὸ ἰσχύει τόσο στὴ
Δύση, ὅπου ὁ παντελὴς ἐξουσιασμοὸς τοῦ ἀτόμου διενεργεῖται
κάτω ἀπὸ συνθήκες μαζικῆς δημοκρατίας, ὄσο καί στὴν Ἀνα-
τολή ὅπου τὰ μέσα εἶναι ἡ παραδοσιακὴ ὑλικὴ βία. Καί στὶς
δύο ὁμως περιπτώσεις, ἡ τέλεια χειραγώγηση τοῦ ἀτόμου σθη-
ρίζεται στὴν προσαρμογὴ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στοὺς ρυθμούς
τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς, καθὼς καί στὴ δυνατότητα πού
παρέχουν τὰ μαζικὰ μέσα ἐπικοινωνίας νά διαπλασθεῖ ἡ ἀτομι-
κὴ συνείδηση κατὰ τρόπο πού νά τοὺς ἀφαιρεῖται τὸ ἐπανα-
στατικὸ τῆς κεντρὶ, ἡ ροπή πρὸς τὴν ἀμφισβήτηση, ἡ ὀνειροπό-
ληση καί ἡ ἐπιθυμία γιά τὴν Ἄλλη, τὴν Καλύτερη κοινωνία τοῦ
αὐτεξούσιου καί εὐτυχιωμένου ἀνθρώπου. Ἡ ἀναπτυσσόμενη
βιομηχανικὴ κοινωνία εἶναι λοιπὸν *μονοδιάστατη*, κατὰ τὸν
ὄρο τοῦ Μαρκούζε. Τὰ κέντρα τῆς ἐξουσίας ἔχουν κατορθώσει
νά ξεριζώσουν ἀπὸ ἄτομα καί κοινωνικὲς ὀμάδες τὴν ὀρεξη
καί τὴν ἐλπίδα γιά τὴν *ὑπέρβαση*, τὸ ξεπέραςμα τοῦ παρόντος.
Ἡ αἴσθηση τοῦ Ἄλλου, τοῦ Ἀνιότερου, μιᾶς πιά οὐσιαστικῆς
ζωῆς ἔχει χαθεῖ. Μέ χίλιους τρόπους ἡ κοινωνία ὑποβάλλει

στά μέλη της την πεποίθηση ότι το παρόν είναι αιώνιο, ή μόνη δυνατή πραγματικότητα. Τό είναι και τό πρέπει. πού ή διαλεκτική αντίθεσή τους είχε παραγάγει τίς πιό ύψηλές στιγμές της φιλοσοφικής σκέψης και της ιστορικής εμπειρίας στό παρελθόν, σήμερα συγχέονται και ταυτίζονται. Τό ύπαρκτό είναι και τό ποθητό. Είναι αδύνατο νά παραβιάσεις τά όρια του παρόντος. 'Ο λόγος έχει ήδη ύλοποιηθεί, ή ιδανική κοινωνία έχει ήδη πραγματοποιηθεί και την έχεις μπροστά στά μάτια σου. 'Αν δέν την αναγνωρίζεις, έχεις κάποιο πρόβλημα, είτε ήλιθιος είσαι είτε ψυχασθενής, μιά κλινική περίπτωση και ή κοινωνία σέ παραπέμπει στους ειδικούς για θεραπεία. Μήπως τό κάθε καθεστώς σέ δύση και σέ ανατολή, δέν ισχυρίζεται σήμερα κάτι τέτοιο για τόν έαυτό του;

'Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, ή αυτόματοποίηση της παραγωγής, δίνει στην έξουσία τή δυνατότητα νά απαλείψει τή διάσταση του Καλύτερου μέ δυό τρόπους: πρώτα μέ την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των πολιτών. 'Ο κόσμος σήμερα δέν είναι (στόν προηγμένο Βορρά) εξαθλιωμένος μέ τόν τρόπο πού περιέγραφαν οι κριτικοί του 19ου αιώνας. Στη διάθεση του βρίσκονται πολλά, φθηνά και εύχρηστα ύλικά αγαθά. Τό γεγονός ότι, σήμερα περισσότερο παρά ποτέ, τό άτομο είναι ύποταγμένο στους σκοπούς γιγαντιαίων οικονομικών δυνάμεων πού ξεφεύγουν τελείως από τόν έλεγχο και αυτή την κατανόηση του, προετοιμάζοντας μάλιστα και τόν τελικό όλεθρο του, καλύπτεται άποτελεσματικά από τό ότι του παραχωρείται μιά λίγο πολύ άνετη ιδιωτική ζωή. 'Ο δεύτερος τρόπος καθυποταγής είναι ή μαζική κουλτούρα, ή μαζική άναπαραγωγή πολιτιστικών αγαθών από την πολιτιστική βιομηχανία και ή διάδοσή τους από τά μέσα μαζικής ενημερώσεως. Τό ιδεολογικό περιεχόμενο των αγαθών αυτών δέν είναι παρά μιά ψεύτικη εικόνα κοινωνικής άρμονίας και ικανοποίησης, μιά επιφανειακή συνδιαλλαγή και άμβλυνση των αντιθέσεων, έτσι πού νά παρουσιασθεί τό έξιδανικευμένο παρόν μέ τά ροδαλά χρώματα της ούτοπίας. 'Η έξάλειψη της άνώτερης διάστασης, της διάστασης του εύκταίου, του υπέρτερου, του άληθινού, ή κατάπτωση της έλπίδας και της όρεξης για ένα πιό δίκαιο και δημιουργικό κόσμο, έπιτυγχάνεται κυρίως μέ αυτήν την γιγάντια έπιχείρηση έξαπάτησης πού λέγεται μαζικός πολιτισμός. 'Η πολιτιστική βιομηχανία δέν διστάζει νά χρησιμοποιήσει για τό σκοπό της δικαιολόγησης και έξωραϊσμού του παρόντος άκόμα και τά πιό κριτικά και ριζοσπαστικά δημιουργήματα της τέχνης του παρελθόντος, «διασκευάζοντας» τα για τό ραδιόφωνο, τόν κινηματογράφο και την τηλεόραση μέ τρόπο πού τούς άφαιρεί όλο τό τραγικό τους βάθος. 'Η γνήσια τέχνη, ή μεγάλη τέχνη του παρελθόντος, ήταν άληθινή γιατί ήταν τραγική: περιέγραφε τή σύγκρουση του άτόμου πού όνειρεύεται και έλπίζει την άδελφότητα, τή χαρά, την ειρήνη μέ μιά άδήριτη κοινωνική μοίρα πού συνέτριβε όλα του τά όνειρα και στό τέλος τό κατέστρεφε και τό ίδιο. 'Αλλά ή κατάληξη αυτή συντηρούσε τή συνείδηση ότι αυτό πού χάθηκε ήταν τό γνήσιο, ό πραγματικός άνθρωπος, αυτό πού κέρδισε στό τέλος ήταν τό άδικο και τό ψέμα. Μέσα στην καταστροφή περιωνόταν άκριβώς ή έλπίδα και ή θέληση για τό καλύτερο. Σήμερα ή μαζικά διανεμόμενη τέχνη έχει χάσει άκριβώς αυτή την τραγική της διάσταση.

Τρέφεται από τό *happy end*. 'Υποβαθμίζει, ρηχώνει τίς συγκρούσεις και τόν θάνατο άκόμη, βάζει τά κοινά ανθρώπινα

κια νά τσακώνονται επάνω στην όθόνη ή τή σκηνή, κι όταν πεθαίνουν μās ύποβάλλει νά αναστενάξουμε μέ άνακούφιση, πού ενώ αυτοί οι άνάξιοι βρήκαν τό τέλος πού τούς άξιζε, έμεις οι καθωσπρέπει, οι νομοταγείς, καθώς και ή κοινωνία πού μās προστατεύει, μείναμε σάοι και άλώβητοι. 'Ετσι ή τέχνη παύει νά είναι «promesse du bonheur», μιά προαίτηση της τελείωσης του άυτενεργού ανθρώπου κάτω από διαφορετικές κοινωνικές συνθήκες, όταν θά εκλύεται από μέσα του άυθόρμητα τό έγγενές δυναμικό του για νόηση κι αίσθηση, και θά δονείται από την άρμονική συλλειτουργία των δημιουργικών δυνάμεών του. Σήμερα ή μαζική τέχνη καταντάει ένα ήρεμιστικό, ένα άναισθητικό πού τόν βοηθάει νά ξεχάσει για λίγο την άσχήμα και τή δυστυχία της καθημερινής ζωής, νά άνακτήσει δυνάμεις για τή συνέχιση του «κοινωνικού έργου» του. 'Η μαζική τέχνη δοξολογεί τό ύπαρκτό και μέ χίλιους τρόπους, μαυλίζει τό άτομο και τό παρασέρνει νά πει τό Ναι στό κοινωνικό σύστημα πού τό άλλοτριώνει. 'Η κουλτούρα της βιομηχανικής εποχής, είναι λοιπόν βαθιά καταφατική, άποπνέει συμμόρφωση, παραιτήση, μοιρολατρία. Σέ τελευταία άνάλυση παρά τή φαινομενική ποικιλομορφία και πολυφωνία της δέν είναι παρά προπαγάνδα, έτοιμο έργαλειό για χρήση του κάθε λογής φασισμού πού ένδεχομένως θά επικρατήσει.

'Η κριτική της μαζικής κουλτούρας ήταν ή πιό πρωτότυπη και γόνιμη κοινωνιολογική προσφορά της σχολής της Φρανκφούρτης. Βέβαια ή χρήση των όρων «όλοκληρωτική» και (δυνάμει) φασιστική πού άποδόθηκαν στην άμερικανική κοινωνία (κατω από την επίδραση της χρήσης πού έκανε ό έθνικοσοσιαλισμός της μαζικής προπαγάνδας) μπορεί νά δημιουργήσει παρανοήσεις, όπως π.χ. ό ισχυρισμός ότι δέν ύπάρχει διαφορά άνάμεσα στη φιλελεύθερη κοινωνία της μαζικής κουλτούρας και τόν γνήσιο φασισμό. 'Ο Μαρκούζε κάνει βέβαια ρητά τόν διαχωρισμό, πάντως ή χρήση των ίδιων όρων άποτελεί ένα πρόβλημα.

Παρ' όλη την καταλυτική επίρροή των μαζικών μέσων έπικοινωνίας και τόν ιδεολογικό κονφορμισμό πού προκαλούν, ή άμερικανική κοινωνία παραμένει πλουραλιστική και δέν έχει έξελιχθεί σέ φασισμό.

Πάντως όποιος έχει κάποιαν έμπειρία της κοινωνικής πραγματικότητας της προηγμένης κεφαλαιοκρατίας, και ιδίως των ΗΠΑ, δέν μπορεί παρά νά έχει παρατηρήσει ότι παρά την πλατιά έλευθερία έπιλογής τρόπων σκέψης και ζωής, κάτω από τή βαθύτατη επίδραση των μαζικών μέσων έπικοινωνίας και της πολιτιστικής βιομηχανίας γενικά, ή κυρίαρχη ιδεολογία του άτομικισμού λειτουργεί στό κοινωνικό επίπεδο σάν όμοιομορφία συμπεριφοράς πεποιθήσεων πού εκπλήσσει. 'Η άμφισβήτηση της δεκαετίας του '60 άκριβώς αυτήν την όμοιομορφία στόχευσε, κατορθώνοντας σέ μερικούς εύπαθείς τομείς (π.χ. Πανεπιστήμια) νά σπάσει αυτήν την τυραννία του «μέσου άμερικανικού» τρόπου ζωής. Πάντως είναι άμφισβητούμενο άν τελικά κατόρθωσε άντί νά παρουσιάσει μιά ριζικά έναλλακτική έπιλογή, νά μεταταπίσει κάπως «άριστερότερα» και νά εμπλουτίσει τόν κοινό κοινωνικό παρονομαστή, νά κάμει δηλαδή πιό άντιπροσωπευτική αυτή την όμοιομορφία ή όποια έμπεριέχει από δω και πέρα (άσκώντας την περίφημη «καταπιεστική άνοχη» πού τόσο έννοχλούσε την Κριτική Θεωρία) και τούς πρώην

αποκλίνοντες τρόπους. Τό ζητούμενο φυσικά είναι πού βρίσκονται τό σημείο (άν υπάρχει) όταν σπάει ή ελαστικότητα αυτή και οί μετασχηματισμοί θγαίνουν από την λογική του κρατούντος συστήματος. Πάνω στό θέμα αυτό ή Κριτική Θεωρία γίνεται μέ την πάροδο του χρόνου όλο και πιο απαισιόδοξη.

Ή εμπειρία του ιδρύματος στην Αμερική, καθώς και ή έκτροπή του σοβιετικού καθεστώτος προς τρομοκρατικές κατευθύνσεις για την κατάπιξη κάθε κριτικής ήταν καθοριστικοί παράγοντες για αυτή τή στάση. Όλο και πιο δικαιολογημένη φαινόταν ή πεποίθηση ότι ή προηγμένη διόμηχανική κοινωνία έχει απορροφήσει και ναρκώσει για τό προδλεπτό μέλλον κάθε κοινωνική ομάδα μέ τάσεις να υπερβεί την κρατούσα λογική και να στοχεύσει τό Άλλο, τό Καλύτερο. Ή εργατική τάξη κάτω από αναπτυγμένη κεφαλαιοκρατία και τά διάφορα κόμματα και εργατικές ενώσεις πού την εκπροσωπούν έχουν τόσο αλλοιωθή από την εποχή πού εργαζε ό Μάρξ (λόγω ποιοτικών αλλαγών στην οργάνωση και τον τρόπο τής εργασίας) ώστε δέν αποτελούν πιά τούς ιστορικούς «φορείς τής αρνητικότητας», δηλαδή δυνάμεις ανατροπής. Είναι φοβερό να τό σκεφθεί

κανείς αλλά μέσα στην πυρετώδη παραγωγή των πιο προσφών εργαλείων και τρόπων οργάνωσης τής εργασίας, τό σύγχρονο τεχνολογικό σύστημα παραμένει στατικό, ανακυκλώνοντας άένα τον ίδιο τον έναντό του.

III

Ή ιστορικό-κοινωνική αυτή κατάσταση εκφράζεται ιδεολογικά από τούς σύγχρονους τρόπους του σκέπτεσθαι, οί όποιοι χαρακτηρίζονται από την ίδια τάση να καταρτηθεί ή διάσταση του Καλύτερου, του Πρέτει, και να συμφιλιωθεί ή συνείδηση του ανθρώπου μέ την παράλογη κατάσταση πού ζει. Προδίδοντας τό πιο θεμελιακό δίδαγμα τής κλασικής φιλοσοφίας, ή σύγχρονη σκέψη, εγκαταλείπει την ουσιασθή διχοτομή ανάμεσα σε φαινομενικότητα και πραγματικότητα, παραιτείται από την προσπάθεια να γνωρίσει τό «δντως δν» πίσω από τά παρατετάσματα τής άκατέργαστης και άμης εμπειρίας. Κι αυτό διχί έπειδή έχει γίνει κατορθωτό να υλοποιηθεί ό Λόγος ως ύπαρκτό κοινωνικό και πολιτιστικό σύστημα, αλλά αντίθετα προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι αυτή ή έννοια του Λόγου και

ή επιδίωξη του αποτελούν ανεπίτρεπτη μεταφυσική. Η σύγχρονη φιλοσοφία έχει γίνει «Επιστημονική», αναγνωρίζει δηλαδή ως αλήθεια μόνο τα στοιχεία της άπτης αντικειμενικότητας, είναι δηλαδή θετικισμός. Ο διαφωτιστικός στοχασμός ολοκληρώνει την απογύμνωση του κόσμου από κάθε μυθικό και μαγικό στοιχείο, «έκλογικεύει» το Σύμπαν κατά τη διαδικασία που τόσο πειστικά περιέγραψε ο Μάξ Βέμπερ. Όμως το αποτέλεσμα που προκύπτει από τη διαδικασία αυτή είναι η γραφειοκρατική οργάνωση της κοινωνίας, η ύποταξη της σκέψης στο έμπειρικό δεδομένο, και η αναγόρευση του αντικειμενικού κόσμου όπως έχει σήμερα σαν τη μόνη δυνατή πηγή νοήματος και γνώσης. Η φιλοσοφική σκέψη απορρίπτει πλέον τα «υπερβατικά σχήματα», άταξιζει να νοήσει το Σύμπαν σαν σύνολο στην ιστορική του ροή. Παύει να ρίχνει πάνω στον κόσμο το «συνοπτικό βλέμμα» του διαλεκτικού. Η φιλοσοφία γίνεται κι αυτή με τη σειρά της μία τεχνολογία. Θέτει τον εαυτό της στη διάθεση της υπαρκτής κοινωνίας για την επίλυση των συγκεκριμένων προβλημάτων που προκύπτουν από τη λειτουργία της, χωρίς να επιλέγει ή ίδια τους στόχους και τις προοπτικές. Γίνεται «αντικειμενική», αρνείται τις αξιολογήσεις, υιοθετεί την έμπειρική μεθοδολογία των φυσικών επιστημών. Ο λόγος γίνεται πλέον ένα εργαλείο στο οποίο ανατίθενται από άλλους κέντρα διάφορα έργα «κοινωνικής άφελιμότητας».

Αυτό το είδος «έκλογίκευσης» της ζωής είναι όμως στην ουσία του ακραίος παραλογισμός έπειδή υποτάσσει την πράξη και τον λόγο του ανθρώπου σε σκοπιμότητες που επιβάλλονται στην κοινωνία εκ των άνω.

Υιοθετώντας την κατάσταση αυτή η φιλοσοφία προδίδει την κριτική επαναστατική έμπνευση του έγγελιανού ρητού: «τό έλλογο είναι τό πραγματικό», καταργώντας άκριτως την υπερβατική διάστασή του. Γιατί στη σύλληψη εκείνη τό έλλογο δέν ταυτίζεται με την άμεσα και άπτη ιστορική έμπειρία, αλλά αποτελεί την αντίθεσή της. Τό παρόν δέν ένορακώνει τό λόγο, αλλά τον κρύβει σπερματικά με τά σπλάχνα του, τον κνοφορεί.

Η πραγματική έκλογίκευση είναι έργο και αίτημα, κι όχι παρυσία. Μόνο τό έλλογο, ή ιδέα μιας άρμονικής ζωής, είναι τό όντως πραγματικό. Η «πραγματικότητα» που ζούμε σήμερα είναι ένα ψέμα, ένας παραλογισμός, που πρέπει να υποβληθεί στην πιο άμείλικτη, στην πιο διαλυτική κριτική για να σωθεί τό δράμα του Καλύτερου. Ακυρώνοντας αυτή την άρνητική αιχμή της φιλοσοφίας ή σύγχρονη εργαλειώκη σκέψη έρμηνεύει την ταύτιση λόγου - πραγματικότητας με ένα έντελώς ρηχό και ψεύτικο τρόπο, ανακηρύσσοντας τον άπάνθρωπο κόσμο μας ως τον «καλύτερο δυνατό».

—Για την Κριτική Θεωρία όμως αυτή ή τεχνολογική έκλογίκευση της ζωής που λατρεύεται από τη θετική φιλοσοφία βασίζεται στην κατάργηση της άυτονομίας του ανθρώπου, δηλαδή στην άλλοτριώσή του. Η ταυτότητα λόγου είναι καθαρά δυναμική, τό παρόν εκφράζει μόνο την άναντιστοιχία του.

IV

Μπροστά σ' αυτή την κοινωνική και ιδεολογική πραγματικότητα πώς αντίδρα ή έλεύθερη συνείδηση;

Είναι αλήθεια πώς με τό πέρασμα των χρόνων ό τόνος της Κριτικής Θεωρίας γίνεται όλο και πιο βαρύς και άπαισιόδοξος. Ο Χόρκχαιμερ και ό Άντόρνο κυρίως διακατέχονται από

την ιδέα ότι ή κυριαρχία της τεχνολογικής κοινωνίας πάνω στα μέλη της είναι τόσο άπόλυτη που έξουδετερώνει άποτελεσματικά κάθε άρνητική διάθεση, κάθε πραγματική αντιπολίτευση στους κόλπους της. Ούτε που είναι πεπεισμένη πώς με την συνήθη μορφή πολιτικής δράσης από φορείς που είναι οι ίδιοι έξίσου έξουσιαστικοί και γραφειοκρατικοί όσο και οι αντίπαλοί τους είναι δυνατό να βρεθεί διέξοδος. Άκόμα και τό ίδιο τό κίνημα της νεολαίας των έτών 60, που τόσο πολύ έπηρεάστηκε από την πολιτιστική κριτική τους, τό αντιμετώπισαν με καχυποψία. Έξαιρεση άποτελεί ό Μαρκούζε που έδειχνε έξασχής σαφώς πιο πολιτικές τάσεις, πήρε καθαρή θέση στο πλευρό της νεανικής άμφισβήτησης, και θεωρούσε την πραγμάτωση της δίκαιης κοινωνίας σαν άμεσο έργο.

Για τους κύριους όμως θεωρητικούς της κριτικής σχολής ή πολιτική πρακτική κάτω από τις σημερινές συνθήκες ήταν προβληματική. Γι' αυτό και βαθμιαία περιχαρακώθηκαν στον τόμέα της θεωρίας. Μόνο στην άυτόνομη έξάσκηση της κριτικής διάνοιας πίστεψαν ότι περισώζονται κάτω από τις σημερινές συνθήκες ίχνη της ύποκειμενικής έλευθερίας, που έχει ολοκληρωτικά άπαιλειφθεί στους ύπόλοιπους τομείς της γραφειοκρατικά και τεχνολογικά «διοικούμενης» ζωής. Σαν προεργασία και προετοιμασία (στις πιο αισιόδοξες πρώιμες έκδοχές της θεωρίας) για την ένδεχόμενη ανάληψη συγκεκριμένης κοινωνικής δράσης έφάσον κάποτε έμφανισθούν οι πολιτικοί φορείς που εκφράζουν γνήσια την άρνηση.

Μέχρι τότε όμως είναι άνάγκη να συντηρηθεί ή έπιθυμία της υπέρβασης του παρόντος, ή λαχτάρα για την καλύτερη κοινωνία, άκόμα κι αν αυτή σαν μακρινό που είναι ιδανικό δέν είναι δυνατό να όρισθεί θετικά όσο σαν άπόλυτη αντίθεση προς τις άξίες και τους τρόπους του παρόντος.

Και έτσι σαν άπάντηση στο έρώτημα: «πώς μεθοδεύει ό έλεύθερος άνθρωπος την έξέγερσή του, πώς άποκρούει την ένωμάτωση στο σύστημα;» τόνισαν την άνάγκη να περιοσθεϊ και να άποκατασταθεί ή κριτική ουσία της φιλοσοφικής σκέψης, να καταπολεμηθεί ή εργαλειώκη και θετικιστικός λόγος, να άυτόνομη ό στοχασμός από τά διάφορα κέντρα έξουσιας που τον ποδηγετούν, να άνακτήσει την υπερβατική του διάσταση και να δικαιώσει την κοινωνική του λειτουργία προβάλλοντας τό δράμα της δίκαιης και εύτυχισμένης ζωής σε άπόλυτη αντίθεση με τη σημερινή έμπειρία του ανθρώπου.

Με τον τρόπο αυτό ή φιλοσοφία επανέρχεται στις ριζοσπαστικές της καταβολές, επανασυνδέεται με τις επαναστατικές της παραδόσεις, ξαναβρίσκει την πηγαία εκείνη όρμη για τό ξετέραςμα του παράλογου «ύπαρκτου» που άναβλύζει για πρώτη φορά στον κοσμοϊστορικό εκείνο πλατωνικό «χωρισμό» άνάμεσα στον ψεύτικο κόσμο της φαινομενικότητας και στον άίδιο κόσμο της ιδεατής αλήθειας που όρέγεται κάθε άγνή ψυχή. Η φιλοσοφία συγκρούεται με κάθε δομή και σύστημα της κοινωνικής πραγματικότητας, απορρίπτει τους ίσχυρισμούς τους ότι είναι κρυσταλλώματα λογικής και συντελώς φυσικοί, άθικτοι και αιώνιοι τρόποι ζωής και σκέψης. Απορρίπτει την «έπιστημονικότητα» του εργαλειώκου λόγου και διακινδυνεύει να έμφανισθεί σαν φαντασία και σαν ούτοπία, στην προσπάθειά της να καταστρατηγήσει τους περιορισμούς της συμβατικότητας, και να άρθει στην ιδέα μιας Άλλης ζωής. Για να τό ικανοποιή αυτό χρειάζεται να νοήσει τό όλο, να προβάλλει τη δυναμική

της ιστορίας, πράγματα που σήμερα καταδικάζονται ως «μεταφυσική».

Άλλά για να επιτύχει τους στόχους αυτούς η σκέψη πρέπει να παραμείνει αδέσμευτη, ανυπότακτη σε πολιτικές «σκοπιμότητες» και κοινωνικά συμφέροντα: όχι περιθωριακή, μιά και δίνει έκφραση στις κεντρικές κατευθύνσεις του ιστορικού γίγνεσθαι. Άλλά θεσμικά αυτόνομη απέναντι σε κάθε κοινωνικό φορέα που θέλει να την καθυποτάξει σε έργα που τη δένουν με τό άμεσο και τό μερικό, και την κάνουν άπλό άπολογητή του ύπαρκτου. Ό στοχασμός δέν πρέπει να άπαλλοτριώσει τό δικαίωμα του να βλέπει μακριά, γιατί τότε χάνει την ούσία του. Δέν φιλοδοξεί να «άντανακλά» και να άναπαράγει «πιστά» την άντικειμενικότητα, αλλά να συλλαμβάνει τις λανθάνουσες τάσεις που προοιωνίζουν τό μέλλον, να τις συναρμόζει και να τις προβάλλει σαν δραμα και στόχο ζωής. Ό στοχασμός, αναπλάθει και καινοουργεί εκ θεμελίων, από ένα βάθος που σπάει την «κοινή» και την παραδομένη λογική.

Ό γνήσιος στοχασμός λέει όχι, δέν ίκανοποιείται, δέν ταυτίζεται, διατηρεί την άπόστασή του για να διακρίνει καθαρότερα, δέν δέχεται να του ύπαγορεύουν. Ή άπόλυτη έλευθερία έρευνας και έκφρασης με γνώμονα μόνο την έπιστημονική συνείδηση, του είναι συνθήκη ζωής, τόσο στο τωρινό στάδιο του έντοπισμού της έπαναστατικής συνείδησης όσο και – περιτιτό να λεχθεί – στο πλαισιο της γνήσια ανθρώπινης κοινωνίας του μέλλοντος.

Άκόμα λοιπόν κι όταν ο άρνητικός στοχασμός συμπαρατάσσεται με κοινωνικές ομάδες που ένδεχομένως εμφανίζονται ως οι ιστορικοί φορείς της ριζοσπαστικής άρνησης, άκόμα και τότε άποφεύγει να αυτοδιαλυθεί και να ύπαχθει στον γραφειοκρατικό μηχανισμό, άρνείται να γίνει άπλός διαδιδαστής μηνυμάτων, άρνείται να γίνει προπαγάνδα. Ή κριτική θεωρία παίρνει στα σοβαρά την άρχή ότι είναι άδύνατη έπαναστατική πράξη χωρίς τή σωστή θεωρία, και επιμένει στο δικαίωμά της να εμπλουτίζει και να φωτίζει την κοινωνική πρακτική χωρίς να χάνει την ιδιαίτερότητά της. Ή επιθετική άρνητικότητα της φιλοσοφίας είναι ο κύριος τόπος έλπίδας σε «καταφατικές» και «μονοδιάστατες» έποχές όπως ή δική μας.

Τελικά, μαζί με την κριτική της μαζικής κουλτούρας ή πιο ούσιαστική προσφορά του ίδρυματος Κοινωνικών Έρευνών ήταν άκριδώς αυτός ο τονισμός της ανεξαρτησίας της σκέψης, άκόμα και της στρατευμένης σκέψης, μέσα στη διαδικασία αναζήτησης της ριζικά άνακαινισμένης κοινωνίας. Ή κριτική θεωρία συνδυαλίζει την έλπίδα για την καλύτερη ζωή. Τό μήνυμα αυτό είναι πολύτιμο σε μιά έποχή που τόσο ο σταλινικός σκοταδισμός από την μιά μεριά, όσο και ή έπιστημονική μαλθακοποίηση του κοινού από τά μέσα μαζικής έπικοινωνίας (άκόμα και από τά πιο «προοδευτικά») από την άλλη, στοχεύουν άκριδώς στο να οθήσουν τή διάθεση του άτόμου να κινηγίση τό ιδανικό και να δεσμεύσουν την έπιστήμη στην έξυπνότητα του status quo.

Σε μιά έποχή όπου τά διάφορα «ύπαρκτά» καθεστώτα της Άνατολής και της Δύσης διατυμπανίζουν ότι τό ξετύλιγμα του Λόγου μέσα στην Ίστορία έχει πιά φθάσει στο τέρμα του, και τό καθένα από αυτά άναγορεύει τον έαυτό του κορωνίδα και τελείωση του ιστορικού γίγνεσθαι πέρα από την όποια δέν μπορούν να ύπάρξουν πλέον παρά μόνο ποσοτικές έξελίξεις

και τεχνικές διαρρυθμίσεις και καμιά ποιοτική πρόοδος (!), είναι ύψιστης σημασίας ή ύπενθύμηση ότι ή βαρβαρότητα, ο τρόμος και ο παραλογισμός άποτελούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την καθημερινή πρακτική όλων αυτών των συστημάτων. Πουθενά στον σημερινό κόσμο δέν είναι τό άτομο αύτεξούσιο, δημιουργικό, εύτυχημένο. Πουθενά δέν τό ύπηρετεί ή Όλότητα, αντί να τό ζεύγει και να τό κατακτά στο όνομα σκοπών που του είναι τελείως άλλότριοι.

Οί έννοιες αυτές έξακολουθούν να άποτελούν τά μεγάλα άνεκπλήρωτα Πρέπει της Ίστορίας, που για χάρη τους και μόνο άξίζει κανείς να ύπομένει την φρίκη του παρόντος.

Τά άλλα σημεία της προσφοράς της Κριτικής Θεωρίας παραμένουν άμφιλεγόμενα. Είναι δυνατόν κανείς να διαφωνήσει με την άπελπισία που σταδιακά τή διαποτίζει, στην άδυναμία της να άναγνωρίσει κοινωνικές και πολιτικές ομάδες που επιδιώκουν την όλόπλευρη άνάπλαση της κοινωνίας.

Κι όμως ή κριτική για τον γραφειοκρατικό έξφυλισμό των διαφόρων «προοδευτικών» φορέων, που οι καταπιεστικές δομές και άξίες τους τά ταυτίζουν ούσιαστικά με τό σύστημα που δήθεν μάχονται είναι έξωφθαλμα καιρία. Άπό κει και πέρα καθήκον της κάθε ομάδας που διεκδικεί τίτλους γνήσιας έπαναστατικότητας είναι να άποδείξει με την πράξη και τή σκέψη της πως δέν άποτελεί έναλλακτική άυταρχία, αλλά μιά «άρνητική» δύναμη κοινωνικής άνανέωσης. Ή κριτική θεωρία δέν θά είχε κανένα πρόβλημα να συνταχθεί μαζί της στον άγώνα αυτό. Ή άπαισιοδοξία αυτή των στοχαστών της Φρανκφούρτης δέν μου φαίνεται θανάσιμο έλάττωμα, αλλά μάλλον έρέθισμα για γόνιμες σκέψεις. Καταπιάστηκαν σοβαρά με τό πρόβλημα του γιατί δέν έγινε ή έπανάσταση στις χώρες άκριδώς όπου ο Μάρξ στηρίχθηκε για να διατυπώσει την άναγκαιότητά τους. Και με την κριτική του τεχνολογικού λόγου και της μαζικής κουλτούρας έριξαν νέο φώς στο θέμα.

Ό σταλινικός δογματισμός τους κατακεραυνώνει για την άπαισιοδοξία τους αυτή, τή στιγμή που ο ίδιος άποτελεί σοβαρή αίτία για να χάνει κανείς κάθε έλπίδα για τό μέλλον του κόσμου.

Ό κόσμος μας δέν παρέχει πολλά περιθώρια για εύκολες αισιοδοξίες. Λιγοστές, αν και ύπαρκτές, είναι οι δυνάμεις που μάχονται για ένα ριζικά άλλιώτικο αύριο. Ή Κριτική Θεωρία δέν καταρφεί όταν κατηγορείται για άπαισιοδοξία. Ή μεγάλη της ύπηρεσία ήταν που ξανάφερε τόσο δραματικά στο προσκήνιο την άρνητική βάση της γνήσιας φιλοσοφίας (και τέχνης). Διεκδικώντας άσυμβίβαστα και κάνοντας πράξη την άυτονομία του έπαναστατικού στοχασμού δυσαρεστεί θέβαια τις μυριάδες που τους έχουν μάθει να «ανάμενον στο άκουστικό τους» για τό τί πρέπει να σκεφθούν σήμερα, αλλά δίνει σ' εκείνους που άκόμα όρφγονται την έλευθερία τό όπλο με τό όποιο ύπάρχει έλπίδα να την κατακτήσουν. Χρησιμοποιώντας το με τόλμη διευρύνεται και ο τομέας της κοινωνικής άρνητικότητας, τό κίνημα εκείνων που λένε όχι, κι έτσι διαλύεται σταδιακά και εκείνη ή τόσο στον καιρό μας δικαιολογημένη άπαισιοδοξία